

**Апшай
Віталій Федорович,**
аспірант Закарпатського
державного університету
(м. Ужгород)

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА РЕФОРМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ 1950-х, 1960-х рр. : ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ

У даній статті методом наукового аналізу розглянуто трансформаційні процеси та реформи економічної системи Чехословаччини 50–60-х років минулого століття. З'ясовано мотивацію необхідності цих заходів для економіки ЧСР та надано інформацію щодо їх перебігу і пов'язаних із цим проблем. Автор робить окремі для кожної із основних економічних реформ висновки, які уможливають формування узагальнюючого погляду на економіку Чехословаччини за даного періоду.

В данной статье методом научного анализа рассмотрены трансформационные процессы и реформы экономической системы Чехословакии 50–60-х годов прошлого века. Выявлена мотивация необходимости этих мер для экономики ЧСР и представлена информация относительно их реализации и связанных с этим проблем. Автор делает отдельные для каждой из основных экономических реформ выводы, которые дают возможность формирования обобщающего взгляда на экономику Чехословакии данного периода.

This article deals with the method of scientific analysis of the processes of transformation and reform of economic system in Czechoslovakia 1950-60's. Detects the motivation of those measures necessary for the economy of Czechoslovakia and provides information on their course and related problems. The author makes some for each of the main conclusions of economic reforms which enable the formation of generalized view of the economy of Czechoslovakia for the period.

Термін «трансформація», стосовно економічної системи, укорінився у суспільно-науковому, політичному та цивільному житті Чехословаччини тільки після листопада 1987 року. До цього часу, зазвичай, бажані та реалізовані

соціальні а особливо економічні зміни відображалися терміном «реформа». При застосуванні останнього у економічній сфері йшлося, насамперед, про роль централізації державного планування та ринку, представленого самостійними та діючими економічними суб'єктами. Історію економічної системи Чехословаччини 1950–1960-х років можна представити трьома головними періодами: з 1953 по 1956 роки, коли економіка Чехословаччини пережила кризу радянської моделі управління державою; з 1957 по 1964 рр. – першу економічну реформу та її провал; з 1965 по 1969 рр. – другу економічну реформу та її насильне припинення[23, с. 258–259].

Об'єктом дослідження статті є реформи економіки Чехословаччини 50–60-х рр. минулого століття.

Мета дослідження полягає у вивченні стану економіки Чехословаччини за даний період у ракурсі перебігу основних економічних реформ.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення таких завдань:

- Дослідити перебіг основних економічних реформ у Чехословаччині за даний період;
- Висвітлити виникаючі проблеми, що були пов'язані з проведенням цих економічних реформ;
- Проаналізувати їх вплив на економічне становище громадян та держави.

Характерними ознаками політичної економіки Чехословаччини за даний період стали її догматичність і анти-емпіричність [21, с. 266]. Враховуючи центральне планування економіки, не було можливості жодним чином корегувати важкі деформації 1950-х років [14]. Вищим органом вертикальної організації економіки в цілому стало Управління державного планування, яке було перейменоване з 1960 року в Комісію державного планування. Її координуюча діяльність стосувалася близько десяти тисяч центрально встановлених положень. За допомогою дванадцяти економічних міністерств з дев'яносто чотирма головними управліннями вона розподіляла завдання плану близько для 1500 національних підприємств. Управління державного планування намагалось, передусім у плануванні макроекономіки, у більшості

п'ятирічному, складеному за допомогою так званих міжгалузевих і галузевих балансів, сформувані оптимальні відносини всіх макроекономічних агрегатів, галузевих секторів чи напрямків або грошових величин, що гарантує максимальне зростання національного доходу та реалізацію деяких позаекономічних цілей і преференцій. План потім розділявся для окремих підприємств за допомогою системи планових показників. Однак історичний розвиток показав непрохідність цього шляху [22, с. 287].

На 30 травня 1953 року було проведено грошову реформу згідно статті закону 41/1953 Збірки законів на основі прийнятих резолюцій президії ЦК КПЧ та уряду. Її офіційне пояснення і обґрунтування підкреслювала недосконалість грошової реформи 1945 року, яка остаточно не вирішила долю попередніх державних облігацій, полісів та подібного і вела до часткового звільнення «зв'язаних», тобто, при грошовій реформі, заблокованих економічних вкладів без огляду на розвиток суспільного продукту. Далі не вирішила питання невірної емісії підприємств, яка уможлиблювала ріст заробітних плат без споглядання росту продуктивності праці та вела до розвитку інфляції оборотних коштів і вкладів, і нарешті – до проблем у ціновій політиці, яка створювала різні цінові гладі на вільному і фіксованому ринку та деформувала купівельну силу крони.

Реформу було проведено на таких принципах: засоби платежу з 1945 року та з наступних років було замінено на нові у дуже радикальному співвідношенні. Громадянам, які не наймали жодну робочу силу, дозволялося виміняти на особу 300 чеських крон старих грошей у співвідношенні 5:1. Інша їх готівка обмінювалася у співвідношенні 50:1.

Господарські, бюджетні та інші організації включно з Сільськогосподарськими кооперативами (СГК) були змушені віддати свою касову готівку фінансовій установі, у якої мали свій оборотний чи поточний рахунок. Цю готівку їм перераховували у співвідношенні 50:1.

Завдяки введеним операціям держава отримала більше 14 мільярдів чеських крон, які використала при вирішенні безпосередніх проблем та для

створення фінансового резерву для забезпечення економічних і соціальних заходів у наступному періоді. Незважаючи на небувалу політичну пропаганду, проведення реформи зіткнулося з важко стримуваним невдоволенням населення, а в деяких місцях з відкритими демонстраціями [27, с. 340–341].

У вересні 1953 року уряд вирішив на 1954–1955-й роки знизити темпи промислового виробництва і зосередитися на усуненні виниклих диспропорцій економіки та на збільшенні виробництва сільського господарства, харчової і легкої промисловості. Однак надалі лінія структурної перебудови на користь важкої промисловості тривала [11, с. 313]. В листопаді 1957 року помер президент Чехословаччини А. Запотоцький. На цю посаду було обрано А. Новотного. Нове керівництво країни основну увагу приділяло успішному виконанню завдань другого п'ятирічного плану на 1956–1960 рр. [2, с. 32]. Тому, у другій п'ятирічці не тільки завершалися великі металургійні, машинобудівні і енергетичні об'єкти першої п'ятирічки, але й розпочиналися наступні, в тому числі залізо-виробний гігант у східній Словаччині з потужністю шість мільйонів тон сталі. Загальний обсяг промислового виробництва за період другої п'ятирічки підвищився на 66%, а обсяг машинобудування – майже у два рази. Тому, у кінці даного періоду структура чехословацької промисловості вже виразно змінилася зміщенням у бік машинобудівної домінанти.

У подальшому розвитку ця тенденція мала ще посилитись. Вже на початку другої п'ятирічки, за термін з 1956 по 1957 рік Управлінням державного планування було розроблено «генеральну перспективу» на 1960–1980-ті роки, яка трасувала новий етап могутньої експансії важкої промисловості. Наприклад, виробництво сталі кількістю 28 мільйонів тон на душу населення мало бути найбільшим у світі, а машинобудування претендувало на роль генерального поставника цілого «соціалістичного табору» з урахуванням Китаю. У рамках цієї стратегічної орієнтації вже було попередньо розроблено високі амбіційні задачі третьої п'ятирічки 1960–1965 років. Однак, у ході обговорення пролунала критика деяких економістів, а

швидкий розвиток підтверджував їх правду. Третій п'ятирічний план вже кінця першого року натрапив на великий розлад і практично розвалився. Критики з підтримкою «помалу» кристалізованих реформаторських сил у країні домоглися створення державної і партійної комісії для аналізу структури економіки та її подальшої орієнтації. Робочі результати комісії вилились у рекомендації радикального загальмування подальшої експансії металургії, палива і важкого машинобудування та орієнтації на матеріальні, енергетичні і капітальні менш вимогливі галузі, в яких цінується висококваліфікована праця. У гострому світоглядному протиріччі з представниками існуючої концепції була затребувана у М. Хрущова радянська експертиза, яка, на подив, рекомендувала нову орієнтацію. Тим не менше, через рік покровителі старої орієнтації знову отримали верх. Будівництво нових ресурсів металургії і важкого машинобудування так само, як і нових великих каменоломень та великих електростанцій, продовжувалось. Однак ці тренди натрапили на бар'єр величезних вимог щодо акумуляції і матеріальної потреби [11, с. 313].

З середини 50-х років стає все більш очевидним, що запозичена модель механізму функціонування економіки потребує глибшого коригування, щоб це чинило опір можливим повторенням заворушень, до яких дійшло в 1953 році при грошовій реформі. Тому загальнодержавна конференція КПЧ в лютому 1957 року спонукала до того, щоб влада підготувала нову систему планування і фінансування промисловості [25, с. 275–277].

Таким чином, лютого 1957 р. на пленумі ЦК КПЧ постало питання про проведення економічної реформи. Правда, готувати реформу стали суто апаратним шляхом, орієнтуючись, скоріше, на латання найбільш очевидних дір в ситуації господарської системи, ніж на корінні перетворення. Спеціально створена для підготовки реформи комісія. Її очолив заступник міністра планування Курт Розсипал, який мало що розумів у макроекономіці. Ця комісія зробила ставку на децентралізацію в поєднанні з активацією діяльності підприємств і передачею цим підприємствам дещо більшого обсягу коштів, ніж ті, які у них були раніше [4].

Перша економічна реформа була задумана як консистентне ціле єдиної системи, однак до реалізації дійшло поступово у три етапи в 1958–1960 рр. Першою була реорганізована підприємницька сфера, при якій створено більші виробничо-господарські одиниці (ВГО). Найчастішим способом було створення більшого підприємства, сформованого з кількох заводів, при чому функцію управління підприємством брало на себе керівництво найбільшого заводу. Другою формою ВГО було так зване головне підприємство з одним або кількома дочірніми підприємствами. Дочірні підприємства при цьому зберігали положення самостійної господарської одиниці на основі так званого повного госпрозрахунку з власною правосуб'єктністю. Однак головному підприємству підлягали вирішення довгострокових концептуальних питань розвитку даної галузі. Ця форма найчастіше застосовувалася в машинобудуванні та галузі споживчих товарів. Третім типом була асоціація підприємств. Підприємства тут знову мали господарську самостійність. Але одночасно був створений надпідприємницький орган для об'єднання та управління ВГО як єдиного цілого та для формування деяких, загальних для всіх, видів діяльності, таких як реалізація, дослідження, розробка. Ця форма була вибрана головним чином в галузях з великою кількістю малих підприємств, а саме, в асоціації молочної, м'ясопереробної, цукрової і таке інше. Кількість централізовано керованих підприємств таким чином зменшилася з 1417 до 368 ВГО з 929 підприємствами.

Дійшло до децентралізації управління, тому що одночасно було скорочено 94 головних управлінь міністерських відомств, які до того часу оперативно керували і планували діяльністю народних підприємств. Деякі міністерства було скасовано, а інші об'єднано. Ядром їх діяльності мали стати довгострокове та середньострокове планування; вирішення основних питань щодо заробітної плати, цін; фінансування технічного і інвестиційного розвитку.

Однак саму суть першої економічної реформи представляв другий крок, реалізований з 1 січня 1959 року. Це зміна методу планування в центрі і підприємствах та новий спосіб матеріальної зацікавленості підприємств як об'єднаних, так і «одиноких». Управління державного планування разом з

міністерствами мало перед усім напрацьовувати довгострокові плани з характером прогнозу економічного розвитку, які потім мали служити як відправна точка для формування середньострокових планів, п'ятирічок, що вже мали бути для підприємства обов'язкові, директивні. Новина, у такому випадку, полягала головним чином у тому, що саме з виконанням обов'язкових завдань п'ятирічки були пов'язані всі вирішальні інструменти, тобто, матеріальне зацікавлення.

Цими інструментами, які мали створити певний простір для самостійних рішень підприємств, стали нормативні довгострокові зацікавленості. Проект розрізняв два види зацікавленості: підприємницькі та особисті. До перших належав внесок з приросту прибутку або ж внесок на прибуток та на відрахування. З них могло підприємство згідно власного розсуду фінансувати так звані децентралізовані інвестиції. Подальші нормативи росту продуктивності праці і середніх заробітних плат разом з нормативами формування преміального фонду створювали простір для самостійного вирішення питання про оплату.

Третім, останнім кроком реформи була реконструкція заробітної плати. Її головною метою було підвищення ролі централізовано передбачених тарифів заробітної плати. Вони з 1945 року не змінювалися, також їх частка у зарплаті представляла ледве половину, що вело до масового «пом'якшення» виконавчих норм. Частка тарифів мала підвищитися у відрядній зарплаті на 75–85%, у почасовій – на 80–90%.

Термін дії довгострокових норм мав бути гарантований підприємствам для всього періоду п'ятирічки. Таким чином, вони мали отримати впевненість, що наслідки їх підприємницької ініціативи центр від них «методично не витягне», як це було в попередній директивній системі, і що влада з ними буде співпрацювати згідно їх власного погляду. Умовою успіху все-таки була стабільність п'ятирічного плану. Однак, процес формування та реалізації третьої п'ятирічки 1961–1965 років, в якій вже мав поєднатися системний зв'язок між п'ятирічним планом та «матеріальною зацікавленістю»

підприємств, вже від її першого року вказував, що її стабільність не можна взагалі враховувати. У 1961–1963 роках п'ятирічка де-факто провалилася. Значна частина підприємств, замість прогнозованих прибутків, звітувала великі збитки. На початку п'ятирічки ряд з них створили відносно значні «власні ресурси», які використали головним чином на некалькульоване децентралізоване інвестиційне будівництво. Чим, однак, тільки підвищили «диспропорцію» між ефективною пропозицією та попитом на ринку інвестицій, що вже було порушено відміною первинних центрально планованих замовлень почасти під впливом зміненої міжнародної ситуації (наприклад, через конфлікт з Китайською Народною Республікою) і перебільшенням вітчизняних централізованих інвестицій [25, с. 275–277].

Таким чином, період 1961–1962 рр. ознаменувався відтотом у реформах і виникненням чергових труднощів [4]. Основні інструменти реформи – нормативи довгострокової зацікавленості – не могли функціонувати серед вище наведених обставин. Численні підприємства не тільки не отримували до преміальних фондів та фондів розвитку жодних ресурсів, але й велика частина підприємств не мала навіть достатньо грошей на основні виплати зарплат згідно діючих постанов по заробітній платі. Новий склад керівництва перестав діяти вже на протязі 1962 року. З 1963 року економіка знову була «оперативно» керована центром на основі графіку річних планів, сформованих без довгострокової перспективи під тиском миттєвих «аварійних ситуацій» і «вузьких профілів». Перша спроба реформування механізму функціонування економіки таким чином провалилася [25, с. 275–277].

Другу економічну реформу не можна розуміти як одноразовий акт реалізації на підставі закритого проекту. Йшлося про багаторічний проект, на протязі реалізації якого були початково обмежені цілі, що надалі розширювалися. Все відбувалося як на основі нового пізнання, методу спроб та помилок, так і завдяки внутрішнім та зовнішнім змінам у політиці та владі, які розширювали простір для впровадження демократичних, реформаторських та політичних сил.

Провал двох різних форм центрального планування економіки протягом одного десятиліття виразно сприяв зростанню загальносуспільній кризі в ЧССР. Переважно після виявлення злочинів та незаконності сталінської ери після XX з'їзду КПРС ознаки кризи все ще явно торкалися і самої КПЧ. Її інтелектуальна частина – на відміну від консервативних представників у керівництві партії, часто навантажених більше чи менше активною співучастю на сталінських беззаконнях – намагалася переоцінити своє існуюче відношення і методи мислення та шукати вихід із кризи [24, с. 278–281].

В липні 1960 року в Празі відбулася загальнодержавна конференція КПЧ, яка схвалила проект нової Конституції і проект третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1961–1965 рр.[2, с. 33].

Суб'єктивістські прагнення перескочити від недорозвинутого справжнього демократичного правового суспільства у вигаданий, нічим не обґрунтований казковий комунізм, породжували ілюзію в чехословацькому середовищі, що країна стоїть на порозі безкласового суспільства. Що стосується третього п'ятирічного плану, то загальнодержавна конференція КПЧ визначила його як план зрілого соціалістичного суспільства. Його виконання пов'язувалося зі створенням передумов для поступового переходу до комунізму. Із неточної оцінки досягнутого ступеня розвитку чехословацького суспільства народжувалися всякого роду імпровізації як в економічній, так і в політичній та ідеологічній сферах, що призводили до пагубних наслідків у практичній діяльності КПЧ. В директивах по третьому п'ятирічному плану були визначені досить високі темпи зростання виробництва, які не відповідали реальним можливостям країни і потребам чехословацького народного господарства.

Уже в 1961–1965 рр. стало очевидним, що третій п'ятирічний план розвитку народного господарства провалиться. Причини краху стратегічного плану КПЧ розглядалися на XII з'їзді партії у грудні 1962 року. Делегати з'їзду обговорили складну ситуацію в країні і запланували заходи, спрямовані на подолання, як тоді кваліфікувалося, тимчасових труднощів в розвитку

економіки. В документах з'їзду наголошувалося на необхідності інтенсифікації і структурної перебудови економіки, а також поглибленні наукового підходу до управління народним господарством і його планування. Разом з тим, учасники партійного форуму погодилися із суб'єктивною тезою про перехід чехословацького суспільства до комунізму через порівняно короткочасний етап побудови розвинутого соціалізму. Не знайшла підтримки на з'їзді теза про те, що держава диктатури пролетаріату в Чехословаччині уже в основному виконала свою історичну місію і переростає в загальнонародну державу.

ХІІ з'їзд КПЧ повинен був стати початком вирішального повороту в подоланні прорахунків і допущених помилок в діяльності КПЧ. Але ці надії рядових чехословацьких комуністів та їх прихильників з'їзд не виконав. А сталося це у зв'язку із неудоконаленістю політичної системи країни, яка гальмувала розвиток народного господарства. Це й призвело до того, що замість подальшого розвитку економіки ЧССР почалася її стагнація. У 1963 році обсяг національного доходу у порівнянні з минулим роком зменшився на 2,2%. Як і передбачалося, виконання третього п'ятирічного плану було зірвано. Керівництво країни відмовилося від п'ятирічних планів і перейшло на щорічне планування розвитку народного господарства [2, с. 33–35].

В економічній сфері з початку 60-х років доходило до визначної ревізії фундаментальних «правил» офіційної сталінської політики економіки соціалізму. Ідеологічно упереджене консервативне керівництво КПЧ хоча і не вітало ці нестандартні методи мислення, але одночасно відчувало негайну потребу вжити дечого важливого для подолання політично небезпечної кризової ситуації.

Керівництво партії на початку 1963 року вирішило створити представництво по розробці пропозицій для «нової системи управління». Організацією цього напрямку роботи була уповноважена Державна комісія управління та організації (SKŘO). Після Ф.Власака, який був головою комісії до лютого 1965 року, для її головування було призначено Й.Томана, що був до цього часу заступником керівника економічного відділу ЦК КПЧ. Ця установа,

підпорядкована напряду голові влади, не мала у своєму розпорядженні великого апарату. Працювала на базі комісій, сформованих із позаштатних співробітників, уповноважених для індивідуальної співучасті у проекті реформи. Ключову позицію мала так звана теоретична група на чолі з О.Шиком. Саме вона формулювала остаточну концепцію реформи. Початковим матеріалом цієї групи стала праця «Рекомендаційні тези із вдосконалення системи управління народного господарства», авторами якої були Б. Коенда і Ч. Кожушнік з Інституту Економіки Чехословацької Академії Наук та Р. Коцанда, Л. Матейка, Л. Ржіга і Й. Прошек з Науково-дослідницького інституту національного планування економіки.

Основна увага приділялася пропозиції створення ситуації, при якій би підприємства стали, згідно сучасній термінології, реальними ринковими суб'єктами. Однак, поняття ринок було для владної «гарнітури» неприпустиме, тому економісти говорили про товарно-грошові відносини. Запропонована система не передбачала директивного визначення об'єму і структури виробництва та лімітування споживчих потреб окремих «діячів виробництва», але при цьому передбачала визначення «загальних економічних умов», ядро яких мав представляти новий ціновий механізм, закладений на урівноважених цінах, що відповідають реальній пропозиції і попиту, а також нова система «матеріальної зацікавленості підприємств». Їх доходи повинні бути чітко пов'язані з реальною реалізацією товарів.

Ця пропозиція не враховувала створення ринку капіталу. Повз змінених вже підприємницьких ресурсів, інвестицій оновлення і модернізації отриманих з частки прибутку та з амортизаційних відрахувань, управління інвестиціями в принципі повинні були проводитися в централізованому порядку. Однак, враховувалось фінансування інвестицій довгостроковими банківськими кредитами. Якщо подібне йшлося про ринок праці, то передбачалася ще висока ступінь його регулювання. Обов'язкові каталоги і тарифікація згідно професії, розташування молоді у школі і так далі.

Всупереч попередній реформі «теза пропозиції» означала просування вперед у сфері створення умов для функціонування ринку товарів і послуг. Однак, поки йшлося про інвестиційні рішення і монопольну структуру підприємницької сфери, пропозиція залишалася все ще у полоні застарілих уявлень, які були головним джерелом потенційної неконсистентності функціонування запропонованої «нової системи управління».

Сама «теза пропозиції» не була ніколи опублікована. Однак, в її дусі виступив голова теоретичної групи О. Шик перед громадськістю зі своєю статтею в «Господарських новинах» в лютому 1964 року. Ще перед цим громадськість була проінформована про головні принципи підготовленої реформи в «Рудому праві» 12 грудня 1963 року. Стаття О.Шика мобілізувала консервативний захист централізованого підходу механізму функціонування економіки. Найважливішим був виступ заступника міністра і голови Комісії державного планування К.Розсипала, який основні принципи пропозицій зазначив як нереальні та, по суті, вимагав повернення до «свого» проекту реформи 1959 року.

Не меш важливим для подальшого розвитку реформи був невидимий для більшої частини громадськості тиск, що спричинявся на теоретичну групу від верховного бюро КПЧ. Принципи «нової системи управління» були представлені в Бюро у середині 1964 року, але до кінця вересня, коли вони були остаточно схвалені, текст чотири рази повертався для виправлення. Претензії до тексту мали переважно ідеологічний характер, що показувало знання сталінської версії марксизму на рівні брошури у більшості членів Бюро. Думки обмежувалися рамками «пріоритетів соціалістичного планування» та «керівної ролі партії». У той період підтримували реформу, насамперед, секретар з економічних питань Д. Колдер і прем'єр-міністр Й. Ленарт. Навіть позиція А. Новотного не була ворожою. У дійсності, представлений текст більшість членів президії ЦК КПЧ зовсім не розуміли. Їх головною турботою було, щоб вони не схвалили щось таке, що могло загрожувати їх владним позиціям. В апараті ЦК КПЧ працювали в той час ряд працівників, схильних до реформ, від

яких більшість членів президії при розгляді тексту була в залежності. По суті, основна проблема критичного аналізу полягала в пошуку формулювань, що уможливили б ситуацію, за якої «і вовк був ситий, і вівці цілі». Це особливо відобразилося у вступній частині «Пропозиції принципів удосконалення системи планового управління народного господарства» («Руде право» 17.10.1964), яка мала дещо «розповідний» характер. Проте все-таки вдалося у наступних частинах зберегти основні «прогресивні» компоненти. Це стосується у першу чергу цінового механізму. Тут вже враховуються три категорії цін: фіксована, лімітована, вільна. Поступово частка останніх двох має збільшуватися.

Як тільки президія ЦК КПЧ «політично благословила» – у той час помірно радикальну, а з погляду консистентності системи все ще обмежену – концепцію економічної реформи, в митрополії «реального соціалізму» у жовтні 1964 року був від керівництва країни і партії відсторонений М.Хрущов. Саме прореформна атмосфера його ери, яка з погляду навіть чехословацьких реформаторів була перебільшенням, перешкоджала консервативним силам у керівництві КПЧ стати відкрито проти реформи. Гостра критика Хрущовського «реформізму» новим радянським керівництвом на чолі з Л.Брежнєвим була «водою на їх млин», навіть якщо вони тимчасово не мали можливості публічно розпочати процес реформ припинити, але хоча б намагалися його уповільнити відкладанням найважливіших рішень, чим вигравали час для подальшої зупинки процесу [24, с. 278–281].

В січні 1965 року після широкої дискусії пленум ЦК КПЧ схвалив документ «Принципи удосконалення системи планового управління». Він передбачав плановий розвиток соціалістичної економіки на основі демократичного централізму [2, с. 33–35]. Мова йшла не лише про скорочення бюрократичного централізму і надання стимулів виробнику, – вперше було поставлено питання про введення системи лімітних і вільних цін [4]. Але документ із самого початку його прийняття викликав гостру дискусію в партії і суспільстві. З одного боку, промарксистські елементи повністю підтримували

його, з другого – реформістські сили прозахідної орієнтації виступили з різкою критикою економічної політики КПЧ: вони вимагали відмови від соціалістичної власності на засоби виробництва, централізованого планового управління економікою та її заміну стихійно діючими «ринковими механізмами». Йшлося про відрив чехословацького народного господарства від соціалістичної моделі [2, с. 33–35].

Окрім того, ризик зупинки реформи збільшився рішенням президії ЦК КПЧ, згідно якого відповідальність за реалізацію реформи була перенесена на Комісію державного планування. В той же час проводилася запізніла робота з формування плану четвертої п'ятирічки 1966–1970 років, при якій поєднувалися зусилля технократичної орієнтації більшості працівників інституту планування, які намагалися провести максимальний вплив центрального плану на обумовленість розвитку економіки.

Реалізація реформи також зіткнулася ще з двома подальшими «ворогами», яких «теоретичний фронт» не завжди мав заохочення брати до уваги. Передусім це була реальна економічна ситуація, характерним для якої була значна деформація усієї структури економіки і дисбаланс ефективної пропозиції і попиту. А надалі це були гносеологічний ліміт самих реформаторів, які у той час ще не ввібрали розробки сучасності, зокрема кейнсіанську теорію ринкової економіки та її застосування для регулюючого інструментарію господарської політики країни [24, с. 278–281].

Після затвердження проекту Другої економічної реформи січневим засіданням ЦК КПЧ було підготовлено ряд законів, які уможливили вже від 1 січня 1966 року, хоча і в обмеженій формі, реалізувати деякі її компоненти. Дійшло, передусім, до радикального обмеження серйозних завдань центрального плану. Були прийняті загальні діючі умови для самостійного господарювання підприємств. Їх основою було визначення системи і тариф внесків, які компенсували попередні відносини підприємств з державою опосередкованими директивними показниками центрального плану та відношенням, створеним на податковому принципі. Однак, тарифи ще не були

однаковими, як передбачалося загальним рішенням. Вони були диференційовані згідно галузей з гарантією дійсності на три роки. Передумовою переходу до єдиних відрахувань була потрібна реформа сильно деформованої цінової системи, з якою – згідно її робочого коефіцієнту попиту – вираховувалося аж до 1968 року. Однак, знайшовся спосіб для пришвидшення процесу, таким чином, до єдиних відрахувань можна було приступити вже з 1 січня 1967 року. Частково належали до них відрахування з валового доходу підприємства, виручка за винятком витрат на сировину та за винятком амортизації, надалі відрахування із основних фондів та відрахування із резервів і так зване стабілізаційне відрахування із зарплат, що мало сприяти пришвидшенню росту зарплат більше ніж продуктивності праці.

В рамках умов, схвалених владою, у липні 1966 року єдиний стандарт виплат повинен був діяти як мінімум до 1970 року. На його основі підприємства будуть свої витрати на інвестиційне будівництво проводити принципово з власних ресурсів та інвестиційного кредиту і тільки у виняткових випадках будуть надаватися дотації із державного бюджету. При цьому, Державний банк має надавати кредити на основі вибіркового розгляду, причому, час виплат не має перевершити термін служби «основних коштів», на які був наданий кредит.

Від 1 січня 1967 року були введені три категорії оптових і роздрібних цін: фіксовані – в основних життєвих потребах населення, в головних сільськогосподарських підприємствах та в тих видах сировини і матеріалів, які мали вирішальний вплив на розвиток цін продукції кінцевого споживання; вільні ціни – там, де будуть створені конкурентні умови для продукції особливої якості, модних новинок і так далі; лімітовані ціни – встановлені угодою між постачальниками і покупцями на базі централізовано встановлених меж. На протязі 1967 року мав бути розгорнутий другий етап цінової реформи, який мав створити умови для повного впровадження пропозиції і попиту при ціноутворенні.

Реальний розвиток після реконструкції оптових цін все-таки показав, що методи, які уможливили її пришвидшення мали ряд недоліків. В той час, як її організатори чекали, що після реконструкції підприємства будуть показувати в середньому рентабельність 22%. Реальність показала одразу в перший рік (1967) рентабельність приблизно в чотири рази більшу (78%), а в наступному році – 80%. Тверде «параметричне» середовище для підприємств не було створене. Економічно необґрунтовані розбіжності між підприємствами були при цьому такими великими, що необхідно було розпочати перерозподіл. Наприклад, в 1968 році дотації «бідним» підприємствам за рахунок необґрунтовано «багатих» у додаткових відрахуваннях склали половину загального обсягу надходжень із валового доходу [24, с. 278–281].

Змінена політична ситуація терміново вимагала формування конкретної позитивної програми подальшого розвитку реформи. Першою спробою, запропонованою до громадської дискусії, був масштабний текст чотирьох авторів: Горалек, Кожушнік, Сокол, Турек, названий «Настін...» або українською мовою «Начерк концепції подальшого розвитку системи економічного управління». «Настін» комбінував теоретичні міркування з практичними рекомендаціями як на системних, так і регулятивних змінах у механізмі функціонування економіки. З врахуванням сьогоденного стану пізнання це сигналізувало як значний прогрес, так і все ще певні гносеологічні ліміти для наступного розвитку економічної реформи.

Час і простір, надані «Празькою весною» для розробки офіційної державної концепції поглиблення процесу реформи, були занадто малими. Ледь минули чотири місяці від першого, між тим тільки дискусійного «Настіну», коли вступ військ Варшавського договору 21 серпня 1968 року перервав багатообіцяючий розпочатий процес. Аж до початку «нормалізації» керівництва Г.Гусака у квітні 1969 року все ще зберігалися надії на продовження процесу. Однак, державні установи вже у цьому напрямку не розвивали жодної ініціативи, а деякі їх працівники, зокрема в Комісії державного планування, таємно готували повернення до центрального

планування. Віце-прем'єра О.Шика, відповідального за економічну реформу, прихід військ застав під час його відпустки у Югославії. Після-окупаційний режим не надав гарантії безпеки при його можливому поверненні, і у кінцевому рахунку йому нічого не залишалося, як піти у вигнання. Наступні начерки проектів розширення економічної реформи, напрацьованих кількома групами економістів, залишилися тільки на папері. Деякі принципи, закладені в них, ще демонстрували досить революційний зміст пропозиції закону про підприємства і підприємницьку діяльність з 1969 року, однак, вони не були – а в оновленій центрально планованій економіці навіть не могли бути – реалізованими [24, с. 278–281].

Таким чином, проведення основних економічних реформ у Чехословаччині в 1950-х, 1960-х рр. мало наступні наслідки. Завдяки грошовій реформі 1953 року держава отримала більше 14 мільярдів чеських крон, що було справжнім пограбуванням громадян. Ці кошти було використано при вирішенні безпосередніх проблем, для створення фінансового резерву та для забезпечення економічних і соціальних заходів у наступний період. Незважаючи на небувалу політичну пропаганду, проведення реформи, все ж таки, зіткнулося з важко стримуваним невдоволенням населення, а в деяких місцях з відкритими демонстраціями. Перша економічна реформа з 1957 по 1964 рр. проводилася суто апаратним шляхом, орієнтуючись, скоріше, на латання найбільш очевидних прогалин в ситуації економічної системи, ніж на корінні перетворення, що в результаті і привело цю реформу до повного провалу. Результатам другої економічної реформи з 1965 по 1969 рр. так і не судилося відобразитися на економіці Чехословаччини, оскільки її проведення було насильно припинено та повернено тренди розвитку економіки до початкового положення внаслідок подій «Празької весни».

Список використаних джерел

1. *Десятничук І. О.* «Празька весна» 1968 р. : становлення громадянського суспільства : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.02 / Ігор Олексійович Десятничук. – Рівне, 2007. – 209 с.
2. *Король І.* «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості / Іван Король. – Ужгород : Ліра, 2010. – 184 с.
3. *Пидлуцкий О.* Александер Дубчек : партийный функционер, попытавшийся придать социализму человеческое лицо / Олекса Пидлуцкий [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 2008. – № 16 (695) 26 апр.–16 мая. – Режим доступа: <http://www.zn.ua/3000/3760/62801/>. – Заголовок с экрана.
4. *Травин Д.* Чехословакия : «изм» с человеческим лицом / Дмитрий Травин [Электронный ресурс] // Журнальный зал «Звезда». – 2004. – № 7. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2004/7/trav13.html>. – Заголовок с экрана.
5. *Burešová J.* Kolektivizace Zemědělství / Jana Burešová // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
6. *Hlavová V.* Jednotná zemědělská družstva / Viera Hlavová // Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
7. *Jirásek Z.* Znárodnění / Zdeněk Jirásek // Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
8. *Kalinová L.* Likvidace soukromých živnostníků / Lenka Kalinová // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
9. *Komarék V.* Průmysl / Valtr Komarék // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
10. *Komarék V.* Služby / Valtr Komarék // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
11. *Komárek V.* Struktura a vývoj československého hospodářství / Valtr Komárek // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
12. *Komarék V.* Vnitřní obchod / Valtr Komarék // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
13. *Komarék V.* Zemědělství / Valtr Komarék // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
14. *Kubů E.* České (československé) transformační kontinuity 20. Století / Eduard Kubů [Электронный ресурс]: Acta Oeconomica Pragensia. – 2005. – roč. 13. – č. 3. – S. 230-245. – Режим доступа: <http://www.vse.cz/aop/pdf/170.pdf>. – Назва з екрану.

15. *Němcová L.* Nezemědělské Družstevnictví / Lidmila Němcová // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
16. *Pětiletky* – plánování ekonomiky [Электронный ресурс]: Totalita. – Режим доступа: <http://www.totalita.cz/vysvetlivky/petiletky.php>. – Назва з екрану.
17. *Šulc Z.* Cenový systém / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
18. *Šulc Z.* Daňový systém / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
19. *Šulc Z.* Mzdová soustava / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
20. *Šulc Z.* Podnik a jeho postavení / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
21. *Šulc Z.* Politická ekonomie socialismu / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
22. *Šulc Z.* Systém centrálního plánování / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
23. *Šulc Z.* Transformace (systémové změny) ekonomického systému / Zdislav Šulc // Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
24. *Šulc Z.* Druhá ekonomická reforma / Zdislav Šulc, Miroslav Londák // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
25. *Šulc Z.* První ekonomická reforma / Zdislav Šulc, Miroslav Londák // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
26. *Vencovský F.* Finance, peněžní a bankovní soustava / František Vencovský // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
27. *Vencovský F.* Peněžní reforma 1953 / František Vencovský // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.
28. *Vencovský F.* Příkladový systém / František Vencovský // Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 / vedoucí redakčního týmu Jiří Kocian. – Praha. – duben 2006. – 890 s.